

КОГНІТИВНІ МОДЕЛІ КОНТЕКСТУ

Л.В. Ковальчук

Волинський національний університет імені Лесі Українки

Вивчення контекстуальних особливостей дискурсу належить до пріоритетних напрямків сучасних лінгвістичних досліджень. Аналіз дискурсу передбачає розуміння особливостей функціонування тексту в контексті. Саме тому ключовими поняттями в дослідженні дискурсу є “контекст” та процес творення контексту, тобто “контекстуалізація”.

Класифікація контекстів є однією з найбільш актуальних проблем сучасної лінгвістики. Існує загальноприйнятий поділ контексту за бінарною опозицією на лінгвістичний (ко-текст) та нелінгвістичний (ситуативний), що включає соціальні, культурні, психологічні, когнітивні чинники, які опосередковують взаємодію учасників спілкування. У фокусі даного дослідження перебувають когнітивні моделі контексту, що є невід’ємною складовою формування та інтерпретації дискурсу, адже “спілкування – специфічна психокогнітивна діяльність людей, в основі якої – процеси породження та сприйняття мовлення в конкретному комунікативному контексті й ситуації” [Бацевич 2004: 86].

Термін “когнітивна модель” контексту був уведений голландським лінгвістом Т.А. ван Дейком. Функціональна структура когнітивної моделі контексту пов’язана з поняттям “ментальної моделі”. Ментальна модель – це структура репрезентації знань у довгочасній пам’яті, яка відповідає структурі представленої ситуації й інтегрує інформацію всіх сенсорних систем і загальне знання про те, що є можливим у навколишньому світі [Селіванова 2006: 319]. Комуніканти перетворюють зовнішні події на внутрішні моделі й розмірковують шляхом маніпулювання цими символічними моделями. Диференційною ознакою когнітивної моделі контексту є те, що вона репрезентує символічну структуру комунікативної ситуації в оперативній пам’яті комунікантів та може бути вербалізована. Фундаментальні положення даної проблеми висвітлені у працях таких вчених, як: Т.А. ван Дейка, В. Кінча, Ф. Джонсона-Лерда, Слама-Кзаку та інших.

Когнітивний контекст має ієрархічну дворівневу структуру. На макрорівні актуалізуються глобальні моделі, на мікрорівні - локальні моделі контексту [Dijk 2008: 74]. Глобальні моделі відображають загальновідому інформацію (енциклопедичні знання комунікантів) про комунікативну подію, що ґрунтується на комунікативному досвіді учасників спілкування та акумулюється в довгочасній пам’яті шляхом узагальнення. Основою структурування глобальних моделей контексту є принцип повторного переживання, тобто вторинної актуалізації життєвих сценаріїв, які адаптуються до прочитаного чи почутого та сприяють кооперації й ефективності мовлення. Локальні моделі репрезентують в оперативній пам’яті релевантну інформацію про поточну комунікативну ситуацію (знання про комунікантів, інтенції, предмет спілкування). Глобальні та локальні

моделі контексту можуть симультанно функціонувати та взаємодіяти в процесі комунікації. Наприклад:

...Her disease was too powerful, and he had nothing to offer her, just like with Elizabeth eight years earlier. The nightmare had returned. Charles recognized that Michelle was not going to get better.

"It's so good to see you", said Cathryn, looking into Michelle's face. "How are you?"

"I'm fine", managed Michelle, checking her tears. "I just want to go home. Can I go home, Daddy?"

"Maybe", said Charles evasively. Maybe he should just take her out of the hospital; take her home and keep her comfortable; maybe that was best.

"Michelle, you have to stay here until you're well", Cathryn said hurriedly.

"Please, Daddy", said Michelle [Cook 1982: 128].

Дана комунікативна ситуація є прикладом одночасної актуалізації глобальної та локальної когнітивних моделей. Глобальна когнітивна модель представлена повторним переживанням Чарльзом ситуації, коли вісім років тому невиліковна хвороба лейкоз забрала життя його дружини Елізабет, а тепер це ж саме повторюється з його донькою Мішель. Складовими локальної когнітивної моделі є знання про учасників комунікації (Чарльз, Катрін, Мішель), предмет комунікації (здоров'я Мішель), інтенції комунікантів (Чарльз – невизначеність щодо подальших дій, Катрін – переконання Мішель залишитись в лікарні до покращення стану здоров'я, Мішель – благаання забрати її додому), знання Чарльза та Катрін про фатальність хвороби Мішель.

Існує два фундаментальних фактори, які відіграють важливу роль в процесі комунікативної взаємодії: фактор мовця та фактор слухача [Кубрякова 1997: 25]. Відповідно серед когнітивних моделей контексту, що актуалізуються в процесі комунікації, виокремлюємо наступні:

- 1) когнітивну модель контексту мовця;
- 2) когнітивну модель контексту слухача.

Мовець та слухач оперують моделями, що мають як спільні, так і відмінні елементи. Центральною смисловою ланкою когнітивних моделей контексту є їх феноменальне ядро, що відображає онтологічну структуру спілкування і діяльності, доступну всім його учасникам [Макаров 2003: 152]. Когнітивні моделі контексту комунікантів перебувають у тісній взаємодії. З одного боку, наявність спільної основи в моделях мовця та слухача (спільні знання, предмет розмови, інтенції) веде до конвергенції когнітивних моделей та накладання одна на одну, що забезпечує ефективність комунікації. Наприклад:

"Want a lift, lady?"

Fortune is with me. Gratefully, I accept.

"Where you going?" he asks.

"To - to the Point. My son and I – we've rented a cottage there".

"Well, lucky for you I happened by. It's a good three miles from here. I'm turning off at the old fish-cannery road. Okay if I let you off there?"

“Oh yes, that would be just fine, thanks [Laurence 1990: 150]”.

Наявність спільних знань комунікантів (жінки та водія автомобіля) про місцезнаходження будівлі, де винаймає житло жінка з сином, а також пропозиція водія підвезти, яку жінка з радістю приймає, веде до накладання когнітивних моделей контексту мовця та слухача одна на одну, що сприяє успішній реалізації та адекватній інтерпретації комунікативних дій комунікантів.

З іншого боку, розбіжності в когнітивних моделях контексту мовця та слухача (різні знання, інтенції, думки, емоції), що носять егоцентричний, суб'єктивний, унікальний характер та виконують функцію саморепрезентації комунікантів, ведуть до дивергенції моделей, що нерідко призводить до комунікативних невдач та конфліктів. Наприклад:

My first thought was that John should apply for a scholarship. But when I told him, he only shook his head. I was annoyed.

“Don't be silly, now, John, please. No harm is trying, is there?”

“It's not easy to get. I couldn't get one if my life depended on it”.

“Why couldn't you?”

“I've been away from school for four years, Mother. It's too late for me. And anyway, I haven't got the brains for it” [Laurence 1990: 164].

Розходження когнітивних моделей контексту комунікантів (матері та сина Джона) пояснюється різним відношенням до предмету розмови - подання заяви на отримання стипендії. Мама переконана, що в будь-якому разі варто спробувати, проте Джон вважає це неможливим, так як пройшло вже чотири роки після закінчення школи, і його розумові здібності є недостатніми для отримання стипендії.

Конвергенція та дивергенція когнітивних моделей контексту є динамічними явищами, які відображаються в модифікації когнітивних моделей контексту мовця та слухача. Маніпулювання когнітивними моделями контексту комунікантів здійснюється за допомогою стратегій, які забезпечують ефективність комунікації:

1) реактуалізації попередньої когнітивної моделі, наприклад:

“How do you do?”

“I have to have my appendix out”, Sandra says. “They're going to get me ready soon. It's an emergency. I was really bad last night. Have you ever had your appendix out? Is it bad?”

“I had mine out years ago”, I say. “It's not a serious operation. You'll feel a bit uncomfortable afterward, but that's all”.

“Is that right? You really think so?”

“Of course”.

... “How are you feeling?” I ask.

“Awful”, she says. “I feel just perfectly awful. You said it wouldn't be bad”.

She sounds reproachful. First I'm full of regrets, thinking I've deceived her. Then I feel only annoyance [Laurence 1990: 286].

В наведеному прикладі відбувається реактуалізація когнітивної моделі контексту комунікантів, яка опосередковує розмову між хворою Сандрою та її подругою до операції на видалення апендициту. Переконавання та втішання подруги щодо безпечності операції та нормального самопочуття в післяопераційний період виявились марними, і Сандра докоряє своїй подрузі за неправдиву інформацію.

2) актуалізації нової когнітивної моделі, наприклад:

“What happened to you? You are hurt! There’s blood on your face”, Cathryn said solicitously.

Charles wiped under his nose with the back of his hand and stared at the flakes of dried blood. “Bastards!” he said.

“Are you going to tell me where you’ve been and what happened?” asked Cathryn finally.

“I’d rather hear about Michelle first”, said Charles, putting the glass on the table.

“Please come down”, said Cathryn gently.

“Then tell me what’s happened to Michelle”.

“It’s just her fever”, said Cathryn. “It’s gone up and the doctors are concerned”.

“Oh God”, said Charles [Cook 1982: 190].

Ведучи розмову з Чарльзом Катрін занепокоєна його станом та зовнішнім виглядом, помітивши сліди крові на обличчі, і намагається з’ясувати, що з ним трапилось. Однак, за ініціативою Чарльза комуніканти несподівано переключаються на інший предмет обговорення – стан здоров’я доньки Мішель, яка, на думку Чарльза, є більш релевантною, актуалізуючи новий контекст.

Структура когнітивних моделей контексту – це стратегічна схема інтерпретації подій комунікантами, яка визначає структуру дискурсу, в якому йде мова про ці події [Dijk 1997: 191]. Вербальне представлення когнітивної моделі контексту є його невід’ємною складовою. Когнітивні моделі контексту – це ті регулятиви, які визначають текстову структуру дискурсу на всіх рівнях: вербальному (фонетичному, лексичному, синтаксичному, стилістичному) та невербальному (міміка, жести, просторове розміщення, тон спілкування, зовнішній вигляд тощо). Наприклад:

“Hello, peanuts”, said Dr. Wiley brightly. “Look who I brought to see you”.

At the first glimpse of his daughter, Charles rushed up her and scooped her head in his arms, pressing her face against his. She responded by throwing her free arm around his neck and squeezing. Cathryn stepped around the bed to the opposite side.

“How are you”? asked Charles.

“I feel fine right now”, said Michelle, obviously overjoyed to see her parents. But then her face clouded and turning to Charles she asked: “Is it true, Daddy?”

“Is what true?” asked Dr. Wiley casually, coming to the foot of the bed.

“Daddy?” pleaded Michelle. “Is it true I have to stay overnight?”

When Charles was sure she didn't know she had leukemia, he smiled with relief. "Just for a few nights", he said. "It's important that you stay here for some tests so that we can find out what's causing your fever".

"I don't want any more tests", said Michelle. Her eyes widening in fright.

"Dr. Wiley and Dr. Keitzman will only do the tests they absolutely need", said Cathryn, stroking Michelle's hair. "You're going to have to be a big girl. See you soon, darling" [Cook 1982: 88].

В наведеному прикладі формули вітання та прощання, які є конвенційними ініціальними та заключними формулами розмови Чарльза, Катрін та лікаря Вілі з хворою на лейкоз Мішель, не лише маркують її початок та завершення, а й визначають неофіційний стиль комунікативної взаємодії. Форми звертання є також контекстуально зумовленими маркерами даного стилю, які кваліфікують її учасників, їх соціальні й комунікативні ролі та відносини між ними (батьки – лікар – хвора донька/пацієнтка). Лексична та синтаксична структура дискурсу (домінування нейтральної лексики, простих речень, прямого порядку слів), невербальні засоби (жести, міміка, тон спілкування) визначаються контекстуальними умовами даної комунікативної ситуації, в якій батьки та лікар виявляють свою любов, приязнь та турботу за здоров'я Мішель.

Таким чином, формування та інтерпретація дискурсу зумовлена особливостями функціонування когнітивних моделей контексту. Аналіз когнітивного контексту базується на умовному розмежуванні когнітивних моделей контексту мовця та слухача на локальному та глобальному рівнях. Когнітивні моделі контексту комунікантів слід розглядати комплексно, в єдності усіх їх компонентів, оскільки вони взаємопов'язані та взаємодіють в процесі здійснення комунікації. Орієнтація в когнітивних моделях контексту допомагає вибору комунікативних стратегій, які сприяють успіху в спілкуванні.

Література

1. *Бацевич Ф.С.* Основи комунікативної лінгвістики. - К.: Академія, 2004. - 344с.
2. Краткий словарь когнитивных терминов // *Под общ. ред. Е.С. Кубряковой.* – М.: Филологический факультет МГУ, 1997. – 197с.
3. *Макаров М.Л.* Основы теории дискурса. - М.: Гнозис, 2003. - 280 с.
4. *Селіванова О.О.* Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716с.
5. *Dijk T.A. van.* Cognitive Context Models and Discourse // *Language Structure, Discourse and the Access to Consciousness.* - Amsterdam: Benjamins, 1997. - P. 189-226.
6. *Dijk T.A. van.* Discourse and Context. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. - 267p.

Джерела ілюстративного матеріалу

1. *Cook R.* Fever. - New York, 1982. - 311p.
2. *Laurence M.* The Stone Angel. – New York, 1990. - 316p.